

ՉՈՐԻՆԵԱՀԱՊԵՏ

ԳՈԶԱ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԻ ԳԱԶԵՏԻԳԻ

ԹԱՐԳՄ. Մ. ՆԱԽԱՍԱՐԳԵԱՆԻ

(Շարունակութիւնն և վերջ¹⁾)

XXIV

Նրանք գնում էին միասին, լուռ ու մունջ, համարեա մեռած: Երեսները զափրանի պէս դեղնած, շրթունքներն սեղմել էին և աչքերը կրակի կտորների պէս վառւում էին:

Շատ և շատ անտանելի էր նրանց դրութիւնն և այնպէս ստիպւած էին ընկճել կամ կինմարդու պէս փախչել կամ թէ ոչ խարների նման վիզները պարզել, որ արիւնարբու Նուզարի զօրքերը խանչալով կամ թրով դուրս կտրէին նրանց կոկորդները:

Պատերազմին ծարաւի կտրիճները չէին կարողացել գոնէ մի մի հրացան արձակել, որովհետեւ այնպէս յանկարծակի վրա տւին նրանց և ո՞վ դիտէ, քանի կտրիճներ, արժանի հերոսական բանաստեղծութեան, հարեանի յոյս ու ապաւէն, ընկերակիցների համար հպարտանալու համկ սլներ, զուր տեղը ոչնչացել էին:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1 և 2:

Իսկ ի՞նչ էր սպասում նրանց, որոնք մահից զերծ ֆեսցին. զերծ ֆեսցողներին սպասում էր ընդհանուր թեմում խաչտառակութիւն. որովհետեւ սարերում՝ անզգուշութեամբ զործին ֆլաս հասցնելը ծաղրի առարկայ է դառնում, այն ինչ ձախորդութիւնը քանբաղտութիւն է համարւում... Առաջին դէպքում մարդս ծաղրու ծանակ, ստորացումն է ստանում, այն ինչ երկրորդում—խղճալ և համակրանք:

Եկող մոխեցիները այն աստիճան էին ընկճել իրանց հասած դժբաղտութիւնից, որ իրանց հաշիւ-համար չէին կարողանում տալ այն դէպքի մասին, թէ ինչպէս Նուզարի զօրքը վրա տեց, որ նրանց դալու մասին ոչինչ չիմացան:

Նրանք միութարւում էին միայն այն բանով, որ երեք մարդ էին տանում կապոտած և իրանց կարծիքով սրանք էին օսերին և լեզզիներին ճանփա ցոյց տուողները, նրանք էին զողունի ներս բերել թշնամու զօրքերը և սրանցով մոխեցիներին շրջապատել:

Այս բռնաճների թւում կային երկու օսեր, որոնք առաջուց փախել էին իրանց ժողովուրդից և ձորումն ասանջականութիւն էին գտել. սրանցից մատնութիւնն ու լրտեսութիւնը սպասելու բաներ էին. բայց բռնաճն էր սրանց սիրտը ճաքեցնում: Սա էր մոխեցի, որի վարմունքը ամբողջ ձորն էր արատաւորում:

Տխրած, սըստացած ու հոգեպէս ընկած Սնիսէն հետեւում էր այս բազմութեանը և ոչ ոքին չէր համարձակւում ուղղակի երեսին նայելու:

—Քեզ էլ բռնեցին,—Սնիսէ,—յանկարծ լսեց նա, ցնցեց, նայեց ու ֆեսց ապշած:

Նրա աչքի առաջ կանգնած էր զոյնը նետած ու յուզւած Գուգուան, որ ամբողջ մարմնով զողողում էր:

—Գուգուան,—վերջը հազիւ կարողացաւ արտասանել Սնիսէն և մատնացոյց արեց նրա կապկապած ձեռների վրա.—ի՞նչ է պատահել, ինչի՞նչ քեզ կապոտել:

—Մատնութեան մէջ եմ մեղադրում ինձ,—սուլ կերպով արտասանեց նա և չափազանց կատաղութիւնից թքեց:

Սնիսէն լաւ էր ճանաչում նրան, փորձել էր շատ անգամ և հաւաստիացած էր, որ նա անընդունակ է ընկերներին դաւաճանե-

լու. բացի այս, պատահած քամբաղտութիւնից առաջ, նա Գուգուային Զիճիայի հետ միասին տեսաւ, իր ականջներով լսեց նրանց խօսակցութիւնն և տեսաւ, որ Գուգուան բոլորովին մի այլ դիտաւորութեամբ դիմեց դէպի մոխեցիներէ բանակը: Գուգուան Սնիսէի մահն էր ցանկանում, Սնիսէն էր սրա թշնամին, նրա դէմ էր ատելութեամբ դռգուել:

«Բայց կարող է լինել...» յանկարծ անցկացաւ Սնիսէի մտքովը, «այս մարդը թշնամութիւն էր տածում իմ դէմ, այս զօրքի ապահովութիւնը ինձ էր յանձնւած և վրէժխնդրութեան զգացմունքի պատճառով մատնութեան է դիմել»:

Սնիսէն նոթերը կիտեց և անդուրեկան զգացմունք արտայայտեց աղօթքները կրճատելով:

— Ինչի՞ բան չես ասում ինձ.— սկսեց դարձեալ Գուգուան:

— Ել ի՞նչ պէտք է ասեմ:

— Ուրեմն այլ ևս բան չհնետ ասելու,— դառնապէս արտասանեց Գուգուան և աւելցրեց.— լաւ, ես ևս կը լռեմ... Փառք տուր Աստծուն, որ այլ ևս անկարող եմ գլուխս արդարացնել, թէ չէ Աստուծ է վկայ, շտու էլ երկար չէի նայել տայ քեզ արեգակին... հիմի օրը քոն է: Այժմ քո ծաղիկն է բացել, քո արևն է փայլում... երեւի այսպէս է կամենում Արարիչն ու թող փայլէ... Մեռնելովս չեմ վշտանում, սակայն վայ ինձ, որ ամենքի համար արիւնակիցների դաւաճան կը մնամ:

Այս խօսքերից յետոյ Գուգուան գլուխը կախեց, կարծես ծանր բեռը դրին նրա վզի վրա, փղձկալից հառաչեց «Օ-ճ» և հեռացաւ Սնիսէից. Սնիսէի սրտին մի կաթիլ թոյն էր պակասում, որ լեցւէր բերնէբերան, իսկ Գուգուան շատ կաթիլներ լցրեց մէջը:

XXV

Տակաւին գիշերն ու ցերեկը չէին բաժանուել, կրբ Սիոնի ամրութեան մէջ ձորի ամբողջ զօրքը շարժումի մէջ ընկաւ. սրանք իմացել էին, որ Նուգգարի զօրքերը վերցրել էին նրանց առաջին ամրութիւնը և միջի եղած մոխեցի (ձորեցի) ամբողջ գնդից մի շատ փոքր թիւ մահից զերծ մնաց: Բոլորն էլ բորբոքւել էին վրէժխնդրութեամբ և հրավառ աչքերով, բարկութիւն ժայթքող բերաններով վրէժխնդրութիւն էին գոռում բարձրաձայն:

—Արիւն, արիւն.—բացազանչում էին բոլորը և նրանց բերանից այլ խօսք չէր լսւում: Միմիայն գտնւում էր նրանց թւում մի մարդ, որ ոչինչ չէր մոռանում, ինչպիսի կացութեան մէջ էլ գտնւելիս լինէր, և միշտ ժամանակ էր գտնում գործի ամեն մի մանրամասնութիւնների վրա ուշադրութիւն դարձնել:

Սա Գոչան էր, և այս պատճառով ապսպրեց առաջին ամբու-
թեան մէջ մահից ազատւած մոխեցիներին:

Գոչան մեծ յոյս ունէր իր որդու վրա և նա էլ այնտեղ էր, ու-
րեմն ինչպէս էր պատահել, որ թշնամին առանց նկատելու վրա տւեց:

—Պատմեցէք, պատմեցէք շուտով, ինչպէս պատահեց գործը.
—սկսեց Գոչան հէնց որ վերադարձողներին տեսաւ:

—Է՛լ ինչ ինչպէս պատահեց.—սկսեց եկողներից մէկը: Բեչի-
րա և Թափսիրուղօ օսերը գնացել էին թշնամիների մօտ, ցոյց էին
տւել զաղտնի ճանիւհէն և մինչև որ թշնամին մեր գլխին չկանգ-
նեց, մենք ոչինչ չիմացանք...

Խօսողը լուեց, այն ինչ Գոչան ամբողջովին լսողութիւն էր
դառել. նրա սիրտը տրոփում էր և կարծես թէ մի անդուրեկան
համբաւի էր սպասում:

—Ուրիշ. թէ մի այլ մարդ էլ է եղել.—հարցրեց փոքր
լռութիւնից յետոյ և նոթերը կիտեց.

—Լաւ կը լինէր, եթէ սրանցից աւել ոչ ոք չլինէր:

—Ուրիշ ո՞վ է.—շուտով հարցրեց Գոչան և աչքերը հրա-
վառեցին:

Նա յառեց աչքերը խօսողի վրա, որը դժւարանում էր կար-
ծես մատնիչի անունը յայտնել:

—Ո՞վ է, ասում եմ քեզ.—խստաբար կրկնեց Գոչան:

—Գուգուան է:

—Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս ասիր.—կաջճականահարի պէս բացազանչեց
ալեւորն ու կոկորդում խրխուռց լսեց. Գոչան կարծեց թէ լսողու-
թիւնը դաւաճանեց իրեն:

—Գոգուան.—կրկնեց մոխեցին:

Խիստ դժւարատար էր Գոչանցի համար իր զրացու անունի.
լսելը, այն զրացու, որ իր ծուխին էր պատկանում և, հետեւապէս,
Գուգուանցի վարմունքին ինքն էլ մասնակից պէտք է լինէր:

—Տէր Աստուած, ինչով մեղանչեցինք, որ մեզ ընկերակիցների դաւաճանին էլ արժանացրիր.— արտասանեց ծերունին և աչքերը դէպի երկինք դարձրեց:

Նրա սիրտը տոչորուում էր դառնապէս ժողովուրդի այս կերպ արատաւորելը տեսնելով և լաւ էր հասկանում, որ այս օրինակը կարող էր շատ վատ ներգործութիւն ունենալ ժողովուրդի վրայ:

Ծերունին դարձեալ լռեց, մտածմունքների մէջ խորասուզւեց ու երկար ժամանակ մնաց այնպէս առանց ձայն հանելու: Սրա դէմքը այս վաչրկեանին ամբողջովին շարժողութեան մէջ էր և պարզ կերպով երևում էր, որ սրա մտածողութիւնը բանում էր անդադար:

Վերջապէս կնճռոտած ճակատը շփեց ձեռքով և առաջին անգամ նշմարեց նրա վրա վեհերոտութիւն: Սրա աչքերը, կարծես, պաղատանք ու քրքւանք էին արտայայտում միևնոյն ժամանակ: Բայց ի՞նչ ունէր ձորի նահապետը, ձորի առաջնորդը, անմեղ պատերազմողներին խնդրելու կամ քիքս գալու ¹⁾:

Գոչան միմիակ զաւակ ունէր, որ յազթւած ամբութեան պաշտպանողների թուումն էր գոնւում. բայց նա այլ ևս չէր երևում... Հապա ի՞նչ եղաւ նա, ի՞նչի պատմողը բան չէ ասում նրա մասին տարաբաղդ հօրը... իսկ եթէ մեռաւ՝ ինչի ուրեմն համբաւաբերը չի մխիթարում հօր տխրամած սիրտը որդու հերոսական մահը պատմելով:

Այս ամենը ծագեց ալեորի մտքում ըստպէս և նրա սիրտը սկսեց ուժգին տագնապել: Այլ ևս չկարողացաւ համբերել ծերունին ու նորից նայեց մեղմօրէն, հաւաքեց իր վերջին ոյժն ու արտասանեց.

—Ի՞նչ եղաւ հապա Օնիսէն, ի՞նչի ևս թագցնում ինձանից:

—Օնիսէն, տարաբաղդը... քիչ մնաց գժւէր... եթէ մենք չլինէինք՝ թշնամու ձեռքով մաս-մաս կը լինէր, Աստուած է վկայ:

Գոչան սրանով փոքր ինչ անդորրւեց. նրա զաւակը ողջ էր և կտրծութիւն էր ցոյց տուել: Այլ ևս ի՞նչ էր ցանկանում ծերունին:

—Իսկ հիմի որտեղ է նա:

¹⁾ Գիքս գալ=մէկին արած լաւութիւնը երեսով տալ:

—Այժմ փոքր ինչ հանգիստ է և ընկերների մօտն է գտնւում.
—պատասխանեց միևնոյն խօսակիցը և փոքր ինչ լուռ թիւնից յետոյ աւելցրեց.—այնպէս է խեղճը, որ դանակով անգամ չէ կարելի նրա բերանը բաց անել:

Ծերունին բաւականացաւ այս հարցումներով և հանդատացաւ, որովհետև այն կացութեան մէջ կարելի էր խաղաղել:

—Ասա, թող մեղապարտներին բանտարկեն ու լաւ հսկեն նրանց վրա... մենք էլ յիշենք Աստծուն և մեր եղբայրների արիւնի վրէժը խնդրենք.—արտասանեց Գոչան և դուրս եկաւ, որտեղ զօրքերը արդէն հաւաքւել էին և անհամբեր սպասում էին թշնամու վրա յարձակելու վայրկեանին:

XXVI

Գոչաչի դուրս գալուն պէս ձորի զօրքը կամաց շարժւեց, երեք ռազմի յաժանեց և գլխաւորների առաջնորդութիւնով դիմեց դէպի թշնամու զօրքը: Նրանք վճռել էին յարձակել Նուզդարի կազմած ամրութեան վրա երեք կողմից և ընդհանուր արշաւանքով թշնամուց վրէժը լուծել: Բոլորի համար էլ ակնյայտնի էր, որ այս ճակատամարտով պէտք է վճռէր ձորի ապագայ դրութիւնը, բաղդն ու վիճակը:

Բոլորն էլ առաջ էին գհում ժպտուն դէմքով, որովհետև հաւատացած էին, որ սրբազան պարտք էին հատուցանում և, եթէ մեռնէին ևս, իրանց անունը երկար ժամանակ կը յիշատակէր ժողովուրդի մէջ և հեռաւոր սարերում կը հռչակէր: Նրանց սպասում էր աշխարհիս երեսին ցանկալի անուն, իսկ այն կեանքում—երկնային վարձատրութիւն: Հետևապէս պատերազմը անկախ կեանք վարելը, հայրենիքի հողն ու ջուրը պաշտպանելը, այս կերպ հաւատացող ժողովուրդի համար, զւարճալի հանդէս գնալուն էր նմանւում: Պատերազմելու և թշնամու հետ մարանչելու ծարաւը աւելի ևս բոբբոքւում էր կոտորած եղբայրակիցների տանջանքները մտաբերելով, որ նրանց սրտերը աւելի էին յուզւում և վիթաժ արիւնի փոխանակ արիւնի էին ծարաւում:

Առաջացող մոխեցիների թւում գտնւում էր նաև Սնիսէն, որի յարատև ուրախ, ժպտուն դէմքը սաստիկ կսկծից փոխւել էր

և սաստիկ սեղմած շրթունքների պատճառով դեմքի մորթն էլ ձիգ ձգւել էր: Նրա աչքերի հրավառւելուց այտերը կարծես դուրս էին ցցւել և, իբրև զայրույթի նշան քներավները զարկում էին ուժ-դնապէս:

Սնիսէն, իբրև բնականապէս կտրիճ և գլուխը յետ դրած տղամարդ, այսօր շատ պատճառներ ունէր կրկնապատիկ դառնալու, որովհետև զգում էր իր սխալմունքը և ինքնամոռացութիւնն և ցանկանում էր առաւել գլուխը յետ դրածութիւնով իր մեղքը փոքր ինչ թելթեղանել:

Նրան էին պահ տաւ քանի մի մարդիք, որոնք մոխեցի զօրքի մի գունդ էին կաղմում և յանձնարարւած էր իրան՝ թշնամի զօրքի կողմից նշանակւած պահապաններին գողունի կերպով մօտենալ և կամ գերել նրանց, կամ կոտորել: Միևնոյն ժամանակ այս գործողութիւնը այնպէս պէտք է կատարւէր, որ թշնամու ամենագլխաւոր գունդը չխմանար, որպէս զի նրանք անկարող լինէին պատրաստի լինել մոխեցիներին դէմ դնելու:

Սնիսէն առաջնորդում էր իր փոքրաթիւ զօրքին և ամեն կերպ ջանում էր հրամանը «անշեղ» կատարել: Բոլորից առաջ էր գնում ամբողջովին լուութիւն զարձած Սնիսէն, որին հետևում էին միւսները շարք-շարք, որոնք քայլում էին զգուշութեամբ և ոտերը դնում էին համարեա թէ այնտեղ, որտեղ մի վայրկեան առաջ նրանց գլխաւորի ոտն էր եղել դրւած:

Սաղը ¹⁾ տեղերը անցնելու համար վերին աստիճանի զգուշութիւն և ոտերի ճարպիկութիւն էր հարկաւոր, որպէս զի քարերի շարժելով գիշերային լուութիւնը չխանդարէին և թշնամու ուշադրութիւնը իրանց վրա չգարձնէին: Բանդուլներն ²⁾ հագած մոխեցիները սուրում էին զողունի և մինչև որ մի հաստատ քայլ կանէին, քանի մի վայրկեան տեղի ամրութիւնը ոտներով էին փորձում: Սնիսէն յանկարծ կանգ առաւ և այնտեղ և եթ պառկեց, միւսներն էլ առանց ձայն հանելու նոյնպէս վարեցին և գետնին կպածները խանչալները հանեցին պատենաներից:

¹⁾ Սաղը նոյն է ինչ թուրքերէն չալըղ:

²⁾ Տրեխ—փափուճ:

Անցաւ քանի մի ընդհանուր կերպ լուծեան մէջ և դիմացի կողմի վրա հինգ մարդ լոյս ընկան, որոնք նոյնպէս զգուշութեամբ և լուռ ու մունջ առաջ էին գալիս: Սնիսէն միջոց տւեց մինչև որ վերջինները առաջ կը գային և, հէնց որ մօտեցան, յանկարծ ոտի վրա ելաւ պսակած տեղից. սրա հետ միասին վերկացան միւսներն ևս ու, մի վայրկեանից յետոյ, տեղը գննելու համար շրջաւոր օտերը գետնի վրա թեփով-թեփով էին անում և որքան արնաքամ էին լինում, այնքան աւելի խիստ էին մահի հետ մարտնչում:

Այս ամենը այնպէս արագ կատարւեց, որ օտերը մի անգամ բղաւել անգամ չկարողացան: Երբ արդէն սրանց գործը վերջացրին, նորից շարունակեցին իրանց ճանփէն և արշալոյսի բացւելու հետ միասին թշնամու բանակին մօտեցան. այստեղ զաղւեցան և սկսեցին չտուկից եկող շնորհներին սպասել: Թշնամու բանակում կատարեալ անդորրութիւն էր տիրում. որովհետև, մի կողմից, առաջին յաղթութիւնով հպարտացած և, միւս կողմից, հաւատալիք լինելով իրանց պահնակների զգուշութեան վրա, հանգիստ, հանդարտ քնի էին յանձնւել: Նուզգարը համոզւած էր, որ մոխեցիները կը վախենային և երկրորդ կամ երրորդ օրը միջնորդներ կը շրջանային: Նա չէր կարող երեւակայել երբէք, որ մոխեցի մի բուռն ժողովուրդ կը համարձակէր նրա դէմ մարտնչել, նա մանաւանդ այն պատճառով, որ իր մօտ գտնուում էին բաւականին թուով լաւ զինւած և պատերազմի մէջ վարժւած լեզգու զօրքեր:

Մոխեցիները երեք կողմից էլ պտուեցին և աննկատելի կերպով թշնամուն շրջապատեցին:

Ճաշթեց յանկարծ մի հրացան և այս էր ընդհանուր յարձակման նշանը:

Նուզգարի զօրքերը վեր թռան տեղներից, սակայն չսպասածին պատճառով խառնեցին և խելքները կորցրած պատերազմողները անմիտ կերպով դէս ու դէն էին վազվզում: Ներս խուժած մոխեցիները ժամանակ չէին տալիս նրանց ուշքի գալու և անխնայաբար կոտորում էին: Այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ միտեղ միայն երևում էին ճերմակ ձին և սրա վրա հեծած Նուզգարը, որ ձեռին թուր բռնած աջ ու ձախ կոտորում էր: Նրա մօտ կանգնել էին քանի մի քաջամարդիկ լեզգիներ և ար-

ժանաւոր շուք էին տալիս նրան. աշկարա երևում էր, որ նրանց սիրտերը բորբոքւում էին աւելի կտրճութեամբ քան թէ այն թրուսօցիներինը, որոնք թշնամու հետ մարտնչելուց՝ փախչելն աւելի էին գերադասում:

Այս ընդհանուր խառնակութեան միջոցներում Օնիսէն զինով-ցածի նման վազվզում էր և որին էլ պատահում էր՝ էլ շատ չէր նայել տալիս արեւին: Նա որոնում էր կատաղի կռիւ և, ինչտեղ էլ լոյս էր ընկնում, կայծակի արագութեամբ մէջն էր ընկնում և, թէև մահ էր ուզում գտնել, սակայն դիւթածի պէս անվնաս էր մնում ամեն տեղ:

Նրա կտրճութիւնը, սրտալիութիւնը և անձնագոհութիւնը հիացնում էին տեսողներին և գովասանք էին արտասանել տալիս:

Բլուրի վրա յանկարծ երևաց Գոչան, որի ճերմակած մազերը խառնել՝ քամու հետ էին խաղում: ձեռին բռնած դրօշակը ծածանում էր յուսատու կերպով և ծայրին ամրացրած ոսկէ խաչը փայլատակում էր:

Գոչայի ձին քայլում էր վեհ և հպարտօրէն, կարծես զգում էր թէ իր հեծւորը ժողովուրդի ընտրւածն է, որ երբեք դժգոհութեան առիթ տւած չէ իր ընտրողներին:

Մերուսին ջգրւեց ձիուն, չափ զցեց դէպի այն կողմը, որտեղ Նուզգարը քանի մի մարդկանցով տակաւին պատերազմում էր:

—Աբա, աղէրբ... հետեցէք ինձ, որոնց սրտները բաբախում են,—գոչեց Գոչան և բազմութիւնը շուտով խմբեց, գունդի նման կծկեց Նուզգարի շուրջը:

Սարսափելի թող բարձրացաւ, բոլորը թողի մէջ կորան, կարծես արևի լոյսն ևս մթնեց: Մինչև այժմ զիժինա տուղները հիմի լռել էին և խորին լռութիւնը խանգարւում էր ատամների կրճրտումից, երբեմն տնքոցից և զէնքերի շաչիւնից:

Նրբեմնակի քամուց քշւած թողի միջից երևում էր Գոչայի դրօշակը, որ դարձեալ անվնաս ծածանւում էր և մարտնչողների սրտները պողպատ էր կտրացնում: Խմբւած բազմութիւնը յանկարծօրէն մի տեսակ պտոյտ գործեց, ցրւեց և նորից սկսեց զիժինա տալ:

Քամին ցրւեց թողը և մի վայրկեան առաջ կեանքով եռացող մարտնչողների դիակներով կերտւած մի կոշկ երևաց: Նրանց մօտ

կանգնած էր Գոչան տխրաւնաճ, գոչնը նետած և արտասուլից աչքերը դէպի երկինք յառած: Հեռու ճանիւրի վրա թող էր բարձրանում և նրա միջից երբեմնապէս երևան էր գալիս Նուզդարն ու քանի մի հեծւորներ, որոնք մահից ազատուել էին մի տեսակ հրաշքով:

XXVII

Բազմութիւնը խաղաղւեց, թաղոտեց մեռածներին. սակայն դեռ ևս չէր ցրուում, թէև համոզւած էր, որ Նուզդարն այնպէս շուտով չէր վերադառնայ և խրանա՝ օսերին այնպէս հեշտութեամբ չէր կարող համոզել մոխեցիների վրա նորից յարձակումն գործելու:

Այս բլրակի մի կողմը շրջանակի դարստոած քարերի վրա խմբւել էին դեկանոզները ¹⁾ գեղի դրօշակներով և ձորի նահապետ Գոչայի բոլորի շուրջն էին կանգնել: Այս շրջանը բաց էր միայն մի կողմից և այնտեղ էր խմբւել մնացած բազմութիւնը: Բոլորի գէմքերի վրա տխրութիւն էր դրօշմւած, մարդ չէր կարող հասկանալ թէ արդեօք սգաւորութիւն էր իրանց կորուստի պատճառով թէ որ և է անախորժ դէպքի էին սպասում: Գոչան և նրա հետ միասին գտնւող համայնքների զլխաւորները գլուխները կախած և առանց ձայն հանելու ինչ որ մտածմունքի մէջ էին խորասուզւած: Վերին աստիճան անտանելի էր դրութիւնն, սև և մութն էր նկարւած պատկերը, նայողի սիրտը տնքում էր սպասելուց:

Գոչան բարձրացրեց յանկարծ գլուխն և այնտեղարեւելին նայեց տրտմալից աչքերով: Օնիսէն, որ այն բազմութեան մէջն էր գտնւում և Գոչային էր նայում, սառսռաց, չկարողացաւ այլ ևս ծերունուն ուղղակի նայել և գլուխը կախեց:

Գոչան յառեց աչքերը Օնիսէի վրա, սակայն շտապով միւս կողմը նայեց և մեղմաբար, բայց հաստատ ձայնով բացականչեց:

— Բերէք այստեղ մեղապարտներին:

Ամբոխը շարժւեց, երկու մասի բաժանւեց և համայնքի ընտրւած դատաւորների առաջ ներկայացան երկու օս և Գուգուան:

Ժողովուրդը դողդողալով էր նայում այս պատկերին և սպա-

¹⁾ Գեղի հոգևոր պետ կամ գահերէց:

սում էր այն վայրկեանին, երբ բարձրագոյն հրաման պէտք է ատարուար և, ով գիտէ, ի՞նչպիսի վճիռ պէտք է կայացնէր:

—Արձակեցէք զրանց ձեռքերը, — հրամայեց Գոչան, և նրա հրամանը շուտով կատարուեց:

Սրանից յետոյ ձորի նահապետ Գոչան արմուկը զրեց ծնկան վրա, յենեց ձեռքի վրա գլուխն և, ամբողջովին լսողութիւն դարձած, այնպէս մնաց:

Համայնքների գլխաւորներից ամենաերէցը ոտի ելաւ, անցաւ մէջ տեղը, չոքեց ու բացականչեց.

—Այ ժողովուրդ և ջամահաթ... ուշադրութիւն և լսողութիւն... ահա ձեր առաջ կանգնած են երկու օսեր... վեց տարի է անցել այն օրից, երբ սրանք մեր համայնքն եկան, մեր գութը շարժեցին և հասկացրին, որ իրանց ժողովրդի մէջ ապրել անկարող էին այլ ևս, որովհետեւ մարդ էին սպանել և սրանց հալածում էին... Հայ, հայ, որ քնաս բան է կամովին մարդ սպանել, մեղք էլ է, սակայն երբ մարդս նեղ դրութեան մէջ է գտնուում, ոչ թէ միայն ուրիշին է սպանում, անձնասպան էլ է լինում... Մարդասպանութիւնը քամբադտութիւն է և այս դժբաղտները ձորից մի կտոր հաց ու ասպնջականութիւն էին խնդրում... Ձորը սովոր չէ հիւրից թագչել, աղքատին չ'ողորմել. ձորը սրանց բինա տեց, տուն շինեց սրանց համար, վարելահողից զիջաւ, ձորը եղբօր պէս ընդունեց ու հանգիստ կենցաղ մատակարարեց սրանց... Սրանք ի՞նչով ցոյց տւին մեզ իրանց երախտապարտութիւնը... Մեր թշնամուն ցոյց տւին զալու գեծանները, մեր զօրքերի գլխին կանգնեցրին և ով որ սրանց մի պատառ հաց էր տւել, սրանց բեռը թեթեւացրել էր, նրանց դաւաճանութեամբ կոտորել տւին... Ի՞նչ կասէք, այ ժողովուրդ, այ ջամահաթ... ամեն բան պատմեցի, բոլորը հասկացրի ձեզ, մարդու մահը հանաք բան չէ:

Միտեցին ոտի կանգնեց, գլուխ տւեց բոլորին և իր տեղը նստեց:

—Արդարացրէք ձեզ, եթէ կարող էք, — արտասանեց Գոչան, որ իր դրութիւնը չէր փոխել:

Հանդիսատեսները անդադար չուզում էին, սակայն գործի մէջ չէին խառնուում: Օսերի մեղապարտութիւնը այն աստիճան ակնյայտնի էր, որ չէին կարող իրանց արդարացնել և այս պատճառով

չոքեցին ու խնդրելով ներումն էին աղերսում. սակայն դատաւորները նրանց աղերսանքին ականջ չէին դնում: Նրանք խմբւեցին Գոչալի շուրջը, քանի մի վայրկեան ինչ որ խօսեցին և դարձեալ իրանց տեղները նստոտեցին: Փոքր ինչ լռութիւնից յետոյ Գոչան բարձրացրից գլուխն ու բացականչեց.

—Երկունս էլ քարկոծւեն:

Այս խօսքերը սառսուռի նման անցան ժողովրդի մէջ ու օսերը գոյնեցին նետեցին ամբողջովին:

Սրանցից մէկը մօտեցաւ Գոչալին, որ վճիռը յայտնելուց յետոյ դարձեալ գլուխը կախեց և խորը մտածմունքների մէջ ընկղմեց:

—Գոչա՛, աղերսում եմ,—ասեց օսը.—ճորտդ կը դառնամ, միայն թէ ազատես ինձ:

—Քարքոծւեն,—միւսնոյն ձայնով կրկնեց Գոչան:

—Ուրեմն պէտք է սպանեմ ինձ, պէտք է քարկոծեմ... գոչեց օսն ու շտապով ոտքի ելաւ.—Թո՛ղ սպանեն, սակայն քեզ էլ ողջ չեմ թողնի:

Այս խօսքերի հետ միասին, օսի ձեռին շողաց խանչալը, որ չուխէքի տակն ունէր թագցրած: Ամբոխը ըստպէս վրա պրծաւ այնտեղ, գնդի նման կծկեց և երբ ցրեց, Գոչան դարձեալ այնպէս վեհաբար նստած էր. տեղիցն էլ չէր շարժւել ծերունին: Միայն զգանք էին արտայայտում ներկայ գտնւողների դէմքերը, որոնք այնտեղ շանսատակ եղած օսերի վրա էին նայում:

XXVIII

Երբ օսերի հետ գործը վերջացրին, Գոչան դարձեալ մտածմունքի մէջ խորասուզեց և մեղմ ու հանդարտ ձայնով արտասանեց.

—Բերէ՛ք Գուգուալին այստեղ:

Քանի մի անձեր մօտեցան Գուգուալին, արձակեցին ձեռները և առաջ բերին: Հրամանը լսելուն պէս մոխեցու աչքերը մթնեցին, օրօրեց, տատանւեց, սակայն ուշքը հաւաքելով՝ հաստատ կանգ առաւ:

Ամբաստանւած Գուգուան բոլորովին սիրթնած և բերանը ցամաքած՝ կանգնել էր ժողովուրդի առաջ և աչքերը աննպատակ յառել էր մի կէտի վրա:

Բագմութիւնը անիծում էր նրան, յիշոցներ էր ժայթքում նրա երեսին և իրարու մատով էին ցոյց տալիս այս աւազակի վրա: Ինչպէս անցեալ անգամ, հիմի ևս համայնքների զխաւորներից դուրս եկաւ մէկն ու սկսեց Գուգուային դատապարտել:

Բանից երևեց, որ երբ թշնամու զօրքը շտապով արշաւում էր դէպի մոխեցիների բինէն, Գուգուան նրանց առաջից էր վազում և, կասկած չկայ, Նուգզարի զօրքերին ճանփա էր ցոյց տալիս:

—Արդարացիր, եթէ կարող ես.—ասեց նրան Գուգան ու լռեց:

Գուգուան հառաչեց ու ժգնապէս, նայեց այն տեղարինքի շուրջը և տեսաւ Օնիսէին այնտեղ քարացածի պէս կանգնած: Փայլեցին Գուգուայի աչքերը, դէմքը կարմրեց, ձիգ տուց զօրով նրա կողմը, օրօրեց, բայց կանգ առաւ: Գուգուան դարձաւ դատաւորներին և սաստիկ կսկծից ծամածուած դէմքով նայեց նրանց: Վերջը վերցրեց զլիւից գդակը, կարծես թէ այրում էր նրան և գետնովը տուց:

—Ասա, եթէ ասելու բան ունես.—կրկնեց Գուգան և մի տեղ ձայնը դաւաճանեց նրան, մի տեղ կտրւած լարի պէս հնչեց:

—Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ յայտնեմ ձեզ... դառնապէս բացազանչեց Գուգուան.—Աստուծուն յայտնի է, որ մեղապարտ չեմ. սակայն թշնամու առաջից վազելն տեսան և ով կը հաւատայ ինձ... Այլ ևս ի՞նչի էք տանջում ինձ... Սպանեցէք և դուք էլ կը հանգստանաք:

—Այ տղայ, քեզ սպանելը դժար է... փոքր ինչ լուռութիւնից յետոյ ասեց նորից Գուգան և ձայնի մէջ սրտաչոյց սէր նշմարեց.—բայց սիրոս չէ հաւատում, որ ձորի հող ու ջրի մարդը, ձորի ծծերով սնւածը եղբայրներին դաւաճանելու ընդունակ լինէր, որ ընկերներին ծախէր, որ գետինը կը քանդէ և երկինք կը կործանէ: Սիրտը կը տնքայ միշտ և հանապազ, վիշաբ չի պակասի, չի կարող տխրութիւնը փարատել եթէ քեզ ուղիղ դաւաճանող համարեց:

Գուգուայի սիրտը ամոքեց. նա տեսաւ որ ծերունին հայրական գորովով էր վարւում հետը և սրտանց էր ցանկանում պատկառելի անձնաւորութեանը համոզել, որ ինքը արդար էր:

Գուգան, Աստուած է վկայ, սուրբ Սպարս հրեշտակի զօրքը գիտենայ, երբեւում եմ իմ ջահել արեւովս, երբեւում եմ նաև անունովդ, որ ես յանցաւոր չեմ. սակայն չեմ կարողանում գլուխս արդարացնել և պէտք է դատապարտւեմ, պէտք է մեռնեմ:

—Թշնամու զօրքի մէջ ինչպէս ընկար:

—Ի՞նչպէս... կամենում ես ամեն բան ասել տաս ինձ... հանգիստ թող ինձ, Գոռա... ինձ մի՛ խօսեցնիլ... Տեսնում ես հօ, որ անկարանում եմ խօսել... Դու որ միշտ բարեգործ ես եղել, այսօր ինչի ես ցանկանում ինձ չարչարել:

—Սիրտս էլ հանգիստ չէ, Գուգուանէ, Աստուծոն է յայտնի... ամեն մի խօսքին, ամեն մի հարցմունքին նետեր են ցցւում սրտիս մէջ. սակայն համայնքն ու սրա գործը քեզ վրա էլ բարձր է, ինձ վրա էլ... ուրեմն յայտնիր մեզ ամեն բան:

—Յայտնեմ... լաւ ուրեմն... գոչեց մոխեցին և շուտով դարձաւ աչն կողմը, որտեղ Սնիսէն էր կանգնած:

Գոգուանի դէմքը ծամածուել էր բոլորովին և ծանր բեռան տակ կարծես չորս տակ էր ծալւել. դեղնած դէմքի վրա կեանքի ամենափոքր նշոյլ անգամ չէր նշմարւում: Գուգուան դարձեալ կանգ առաւ, սրտապնդեց ու դիմեց դատաւորներին:

—Ականջ դրէք ինձ... մահից չեմ երկնչում, եթէ արդարացնելու լինէք ինձ նոյն իսկ, Աստուծ է վկայ, ինքս կրսպանեմ ինձ: Ել ինչիս է հարկաւոր մի անգամ արդէն արատաւորւած կեանքս... Ուրեմն լսեցէք, ամենը ճշտութեամբ կը յայտնեմ: Ես սարիցն էի զալիս և երբ տափարակ դաշտի վրայ գտնւեցի՝ թշնամուն հանդիպեցի... փախայ, որ մեր թագստում գանձողներին իմաց տայի. բայց թշնամին հասէ-հաս հետեւում էր ինձ և չկարողացայ յաջողել... Նրանք հրացան չէին արձակում վրաս, որ աղմուկի պատճառով մեր զօրքերը դուրս չգային, իսկ իմ հրացանի չախմախը քանդւել էր... մերոնք ինձ թշնամիների մէջ տեսան և դաւաճանի տեղ ընդունեցին... Թէ սուտ ասելու լինեմ, թող գետինը պատուէի և ինձ վար տանի...

—Սարումն ի՞նչ ունէիր. —հարցրեց դատաւորներից մէկը:

—Գործ ունէի:

—Մենակ էիր:

Գուգուան չպատասխանեց ու այս պատճառով միւսնոյն հարցը կրկնեցին նրան.

—Մենակ էիր:

Գուգուան մարտնչում էր իր զգացմունքի դէմ ու չէր կամե-

նում հրապարակ հանել այն աղջկայ անունը, որը դարձեալ աշխարհից աւելի թանգագին էր իր համար:

—Այդ ինչ ասել է, մենակ էի, թէ ոչ.—վերջապէս ասեց Գուգուան ու աւելցրեց.—ձեզ համար միայն հարկաւոր է գիտենալ թէ, ձեզ մասնել եմ, թէ ոչ... ես ձեզ յայտնում եմ, որ ձեզ չեմ ծախել, չեմ դաւաճանել. կեանքումս երբէք չեմ էլ երեւակայել ձեզ դիմադրել, վկան ինքն Աստուծ է... Այլ ես բան միք հարցնի ինձ, պատասխանս չի օգնի և մահից առաջ կեանքիս քանի մի վայրկեաններս կը թունաւորի:

Սրանից յետոյ լռեց Գուգուան, ձեռքերը կրծքին խաչմերեց և մնաց այնպէս անխօս: Բոլոր հարցումներին նա լռութեամբ էր պատասխանում և սրա անխօսութիւնը Մնիսէի սրտին ծանր քարի պէս էր ճնշում:

Լուռ էր ժողովուրդը և շունչները քաշած սպասում էր համայնքների գլխաւորների վճիռ տալուն, որոնք Գոչայի շուրջն էին բոլորել: Բաւականի երկար միջոց անցաւ մինչև որ գլխաւորները վճիռ կը կայացնէին:

Յանկարծ գլխաւորները ցրեցին և լսողների սրտի բաբախը աւելի սաստկացաւ: Համբերութեան չափ ու սահմանն անցաւ: Ամենքն իրանց տեղերը գնացին և այս ընդհանուր լռութեան միջոցին Գոչան ոտի ելաւ:

—Ների՛ր մեզ, երկնային Հայր, եթէ մի բանով սխալուեմ ենք... Ինչ որ ներշնչեցիր մեզ, այն ենք յայտնում... Ձորի բարեկեցութիւնը պահանջում է, որ Գուգուան զրկւի և համայնքից և իր ազգականներից... Թոյլ է տրւում միայն նրա կնոջը հետեւել նրան: Այս օրւանից ի վեր ոչ ոք իրաւունք չունի նրան կրակ տալ եթէ անկրակ տեսնէ նրան, ջուր տալ՝ եթէ ծարաւ տեսնէ, հաց տալ՝ եթէ քաղցած տեսնէ... բոլորի դուռը փակ պէտք է մնայ սրա առաջ, ամենքը անխօս պէտք է մնան սրան պատասխանելու, պարտաւոր են բոլորը խլանալ սրա խնդիրքը լսելու... Ձորի խեչհրեշտակներ, համայնքի խօսք կոտորողին և չպահողին խռով կենաք...

—Յետո՞յ, —յանկարծ մէկը բռնեց Գոչայի թւից և ընդհատեց նրա խօսքը:

Ժողովուրդը զարմանքով նայեց ձորի նահապետի ձեռքը բռնո-

ղին, նա մանաւանդ այն վայրկեանին, երբ նահապետը, ձորի սրբութիւնը, դրօշակների ամենառաջինն ունէր ձեռին բռնած: Նրանց աչքի առաջ Սնիսէն էր կանգնած:

—Յետոյ, ձորի նահապետ, Գուգուան ճշմարիտ է.—ասեց Սնիսէն, որի մագերը խառնուել էին և աչքերը այն աստիճանի արիւնակալել էին, որ կարծես թէ ուզում էին դուրս թափել:

Մարդիկ տեղներից վեր կացան, խառնեցան և աղմուկ բարձրացրին: Գոչան թոթւեց դրօշակն և բոժոժների հնչիւնի հետ միասին բարձրաձայն ու հրամայական եղանակով գոչեց.

—Լռեցէք.— և այս ձանը լսելուն պէս ամենքը լռեցին.

—Շարունակիր, ի՞նչ էիր ասում:

—Գուգուան արդար է, ասեցի, զուր մի՛ք դատասպարտի նրան. . Գուգուան և ես պատճառներ ունինք միմեանց արիւնարբու թըշնամիներ դառնալու... Երբ դա սարիցն էր գալիս, գեծաններով տոյն պատճառով վազեց, որ ինձ պէտք է սպանէր... սակայն ճանփի վրա թշնամուն հանդիպեց և զուր տեղն էք զրան դաւաճանող կարծում... .

—Իսկ այդ ո՞վ յայտնեց քեզ.—յանկարծ գոչեց Գուգուան և կասկածից աչքերը հրապառնեցին:

—Ականջովս լսեցի... երբ դուն խօսում էիր, ես ճանփի միւս կողմն էի գաղւած... էլ ի՞նչ թագցնեմ... ընկերներիս մեղքը ինձ վրա է ծանրացած, ես եմ պարտական նրանց կոտորածի մէջ... ես խելքս տանուլ տւի, թշնամին անցաւ զողունի իմ անզգուշութեան պատճառով... Գուգուան անմեղ է:

Սնիսէն խօսում էր շտապ-շտապ ու յուզւած և ամբողջ մարմնով զողում էր: Սնիսէի խօսքերը կայծակնահար արին այնտեղի հանդիսատեսներին, որոնք ապշած նայում էին նրան:

Ահաբեկւած ծերունին ուժգին հառաչեց, շփեց ճակատը ձեռքով և բացականչեց դժգոհելով:

—Աւրեմն այդպէս ես հասկացել խրատներս. անիճւես դուն. բոլորի աչքից ընկած, հօրն ու մօրը գերեզմանիդ հանող... ի՞նչ պատիժ կայ, որ քեզ համար վճռենք... այս խօսքերից յետոյ ծերունին ղիմեց դատաւորներին.

—Մեր զաւակների արիւնը երկնքում բողոքում է Արար-

չին և արդար դատաստան է աղերսում, լճուիր, այ համայնք, Բաւական երկարատե յուզմունքից և աղմուկից յետոյ համայնքի զլխաւորները մօտեցան Գոչայլին և մեղմօրէն արտասանեցին.

— Գոչա՛, որդիդ ձորը չէ ծախել... միայն ջահելութեամբ յափշտակել է և ինքնամոռացութեան մէջն ընկել...

— Առաւել լաւ ապացոյց է, որ սաստիկ պատժւի... մարդու նամուսը բեղերն են... Սնիսէն արդէն մեռած է... դրա պատիժը կրակի մէջ այրելն է:

— Գոչա՛, — փորձեցին հանգստացնել նրան. սակայն բերանը փրփրակալած ձորի նահապետը կայծեր էր թափում աչքերից:

— Պէտք է մեռնի, մեռնի անողորմաբար... և եթէ դուք չէք կարողանում օրինաւոր կերպով վարել... նայեցէք ինձ... ծերունին մերկացրեց խանչալն, վազեց դէպի որդին ու գոչեց.

— Ընկերներին դաւաճանողը արժանի չէ կեանքի:

Այս խօսքերի հետ փայլեց խանչալը և Սնիսէն սկսեց գետնի վրա թեփրիկ գալ. ծերունու սուրը երկու կէս էր արել զաւակի սիրտը: Այս գործողութիւնը այնպէս արագ կտտարւեց, որ ոչ ոք չկարողացաւ քամբադտուութեան առաջն առնել:

Բազմութիւնը յետ քաշեց և այլ ևս չէր համարձակում ծերունուն մերձենալ, որի դէմքի մկանները սաստիկ կծկւում էին և տարօրինակ կերպով ձգձգում նրա դէմքը:

— Գոչա՛, փոքր ժամանակից յետոյ մէկը բռնեց նրա ձեռքը:

— Հայ, — անմիտ կերպով արտասանեց ծերունին և յետ նայեց: Նրա առաջ կանգնած էր Գուգուան:

— Գոչա՛, — կրկնեց նա բարձրաձայն. — անցեալ անգամ ասիքեզ, որ մեղապարտ չեմ և միանգամ արդէն այսպէս մեղադրելուց յետոյ այլ ևս ապրելու չեմ... Տղամարդը իր թքածը չի կարող յետ վեր լիզել... մնաս բարով, Գոչա՛, մնաս բարով ժողովուրդ. այս խօսքերն ասելով հանեց դաբանչէն, դրեց բերանի մէջ լուլէն և օդի մէջ ցնդեց ուղեղը...

Ծերունին հառաչեց միայն, նայեց բոլորի շուրջը ահաբեկւած աչքերով և սարսափեց: Յետոյ սկսեց ղողացնել և արիւնոտած խանչալը, որ ձեռին ունէր բռնած, հեռու շարտեց... քանի մի րոպէ

այնպէս անխօս մնաց, զլուսը պտտեց և ծնկները ծալեցան. նա փարեց իր որդուն և քանի մի անգամ մեղմածայն կրկնեց.

—«Որդի, որդի» ու վրան կպած մնաց:

Բաւականի ժամանակ ողբում էր Մնիսէի սառած՝ զիակի վրա. յետոյ վեր նայեց, սկսեց վայրենաբար դէս ու դէն նայել և յանկարծ տեղից վեր թռաւ վախեցած.

—Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ... գոչեց նա և օդի մէջ կառկառեց բազուկները.—արիւն, խանչա՛ւ... որդիս, զաւակս: Ի՞նչ եղաւ որդիս, գոչեց որոտածայն և սկսեց վագրի նման մռնչել...

Անցաւ բաւականին երկար միջոց, ձորը խաղաղւեց. կեանքն ստացաւ իր սովորական ընթացքը:

Սակայն Սամուեբո անտառը բոլորի համար էլ մի խուսափելու և անհրապօր տեղ դարձաւ, որովհետեւ խելագար Գոչան այնտեղ բնակութիւն հաստատեց և անցորդ դարձեորին իր որդու մասին հարցմունքներ տալով անհանգստացնում էր: Ամենքին հրաւիրում էր իր տուն և պատմում էր, որ իր որդուն հեռու երկրից է սպասում: Յետոյ սկսում էր սպառնալ, եթէ հասկացնում էին նրա որդու գլխին եկածը թէ ինչ էր պատահել Մնիսէին, իր պատմութիւնը վերջացնում էր սարսափեցնող վախաստենով:

Այսպէս էին սահում ծերունու կեանքի օրերը մինչև այն ժամանակ, երբ մի անգամ ձմեռաչ միջոցին մի տեղ ձորակում ձիւնը խեղդել էր նրան:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ձիճիային, նրան այն օրից ի վեր, երբ Մնիսէից հեռացաւ, այլ ևս ոչ ոք չի տեսել ¹⁾:

¹⁾ Այս պատմութիւնը բառառբառ պատմեց ինձ խիստ ծերացած մոխնցի խն Գինջան: